

SÜRGÜNDE
BİR HAKAN

Aydın Çakmak

ÖTÜKEN

AYDIN ÇAKMAK; 1981 yılında Edirne'nin Keşan ilçesinde doğdu. İlk ve ortaöğrenimini burada tamamlamasının ardından 2004 yılında Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünden mezun oldu. 2006 yılında Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Öğretmenliği Tezsiz Yüksek Lisans programını bitirdikten sonra MEB'de tarih öğretmeni olarak çalışmaya başladı. 2010 yılında *Milli Mücadele Döneminde Giresun'da Yayınlanan Bir Dergi: Işık (1918-1923)* adlı tezi ile Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı'nda yüksek lisansını tamamlamış olup aynı üniversitede doktora öğrenimine devam etmektedir. Halen İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde okutman olarak görev yapmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	9
Kısaltmalar	13
Giriş.....	15

BİRİNCİ BÖLÜM

31 MART VAK'ASI VE SÜRGÜN

1.1. II. Meşrûtiyet'ten 31 Mart'a	23
1.1.1. II. Meşrûtiyet ve İlk Günler.....	23
1.1.2. 31 Mart'a Giden Süreç:	30
1.2. 31 Mart'tan Sürgüne	38
1.2.1. 31 Mart Vak'ası.....	38
1.2.2. Tahttan İndirme ve Sürgün Hadiseleri	57
1.2.3. Tahttan İndirme ve Sürgün Hadiselerinin Yansımaları	75

II. BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD'İN SELÂNİK GÜNLERİ

2.1. Selânik Dönemi	85
2.1.1. Alâtini Köşkü İkâmeti	85
2.1.2. Selânik'teki Günler	97
2.2. Mali ve Hukuki Konular	116
2.2.1. Malî Konular	116
2.2.2. Hukukî Konular	142

III. BÖLÜM
II. ABDÜLHAMİD’İN BEYLERBEYİ GÜNLERİ

3.1. Beylerbeyi Dönemi	159
3.1.1. Selânik’ten İstanbul’a.....	159
3.1.2. Beylerbeyi Sarayı İnkâmeti.....	179
3.2. Saray Hayatı ve Vefâtı.....	187
3.2.1. Beylerbeyi Sarayı Günleri.....	187
3.2.2. Vefât ve Sonrası.....	207
Sonuç.....	219
Bibliyografya.....	223
Ekler	241
Dizin.....	297

ÖNSÖZ

DÖNEMİNİN ve Osmanlı tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilen II. Abdülhamid, tahttan indirilmesinin ardından başkent dışında bir yere sürgün edilen ilk ve tek Osmanlı padişahıdır. Şehzadelğinde, amcası Sultan Abdülaziz'in Mısır ve Avrupa seyahatlerine katılması hâricinde İstanbul dışına hiç çıkmamış olan Hakan, 31 Mart Vak'ası'ndan sonra Selânik'e sürgün edilmiş olup burada geçirdiği üç buçuk yılın ardından İstanbul'a nakledilerek Beylerbeyi Sarayı'nda yaşamaya başlamıştır. Söz konusu dönemde, göz hapsinde bir hayat geçiren II. Abdülhamid'in adı etrafında, belki de hükümdarlık yıllarından da fazla olmak üzere, birçok iddia ve rivâyet gündeme gelmiştir.

Bu bakımdan elinizdeki çalışma, kendisine atfedilen *ulu hakan* ve *kızıl sultan* gibi tanımlamaların mümkün olduğu kadar dışında kalarak, adı geçen hükümdarın sürgün ve gözaltında bulunduğu yılları ele alma ve belirleme gayretinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Üç bölüm halinde hazırlanan çalışmanın birinci bölümünde, II. Meşrûtiyet'in ilanından II. Abdülhamid'in Selânik'e sürgün edilmesine kadar geçen olaylar konu edilmiştir. İkinci bölümde sürgün günleri, mal varlığına el konması ve aleyhine açılan davaların yer aldığı malî ve hukukî husûslar ele

alınmıştır. Üçüncü bölümde, Selânik'ten İstanbul'a geri getirilme süreci, Beylerbeyi Sarayı'ndaki hayatı, vefâtı ve sonrasındaki gelişmeler incelenmiştir. Sonuç ve bibliyografyadan sonra ise, çeşitli belge, karikatür ve fotoğraflardan oluşan ekler bölümü tertip edilmiştir.

Yapılan çalışmanın ana malzemesini, Başbakanlık Osmanlı Arşivi başta olmak üzere çeşitli arşivlerden temin edilen belgelerle dönemin yerli ve yabancı süreli yayın organları oluşturmaktadır. Bununla birlikte, olayların içinde bulunmuş ve/veya dönemi yaşamış şahsiyetlerin hatıraları ve ikinci el kaynaklar da taranarak önemli bir kısmına yer verilmiştir. Metin içerisinde, bilhassa alıntılarının kullanımı esnasında, dönemin kural ve esaslarına sadık kalınmakla beraber dilimize yerleşmiş bir takım kelimelerin bugünkü kullanımları tercih edilmiştir. Tarafımdan yapılan açıklamalar, köşeli parantez [...] içinde gösterilmiş olup alıntılar ise, çift tırnak içinde “...” veya *italik* yazı tipiyle gösterilmiştir. Bütün bunlara ek olarak incelenen dönemin belge, haber ve yazılarında *hâkan*, *hâkan-ı sâbık*, *hâkan-ı mahlu'* ve *hâkan-ı mağfûr* gibi kelimelerle nitelenen II. Abdülhamid, elinizdeki çalışmada da, zikrolunan tanımlamalara uygun bir şekilde, Hakan kelimesi ile de ifade edilmiştir.

Belirtilmesi gereken önemli bir husûs da, II. Abdülhamid'in hatıralarını kaleme alıp almadığı meselesidir. Zira zaman içerisinde II. Abdülhamid'in hatıraları olduğu iddia edilen ve aralarında pek fazla uyum bulunmayan çeşitli hatıra nüshaları ortaya çıkmıştır. Ancak yapılan değerlendirmelerde, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal tarafından tefrika edilen hatıraların güvenilirliği konusunda hemfikir olunmasına karşın¹ öncelikle Utarid mecmûa-

¹ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal [İnal], “Abdülhamid-i Sâni'nin Notları”, *Türk Tarih Encümeni Mecmûası [TTEM]*, S.13/90, 1 Kanûn-ı Sâni 1926, s. 60-68; “a.g.y.”, *TTEM*, S.14/91, 1 Mart 1926, s. 89-95; “a.g.y.”, *TTEM*, S.15/92, 1 Mayıs 1926, s. 152-159.

sında tefrika edilip daha sonra risâle halinde de bastırılan hatıraların ise² kendisine ait olmadığı ortaya çıkmıştır.³ Nitekim konu hakkında görüş belirten Ali Birinci, söz konusu hatıratın İttihâdçılara karşı kızgınlığını göstermek isteyen Süleyman Nazif tarafından kaleme alındığını ifade etmiştir.⁴ Yine Alâeddin Yalçinkaya da, yayınlanan hatıra defteri hakkında şüpheleri olduğunu dile getirmiştir.⁵ Bundan dolayı elinizdeki çalışmada bahse konu hatıralar kullanılmamıştır.⁶

Bu çalışma esnasında gösterdikleri kolaylıklardan ötürü Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi, Türk Tarih Kurumu Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü İbrahim Hakkı Konyalı Arşivi ve Kütüphanesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, İslâm Araştırmaları Merkezi

² Vedat Örfî [Bengü], “Hatırat-ı Sultan Abdülhamid-i Sâni”, *Utarid*, S.1, 6 Kanûn-ı Sâni 1335/ 1919 – S.17, 8 Mayıs 1335/1919. Hatırat, zikrolunan mecmûanın 1, 3-17. sayıları arasında yayınlanmıştır. Zikrolunan risâle için bkz: Vedat Örfî, *Hatırat-ı Sultan Abdülhamid-i Sâni*, Cihan Kitabhânesi, İstanbul: 1338/1922. İleriki dönemde İ. Bozdağ tarafından yayınlanan hatıraların esasını da bu hatıralar meydana getirmektedir. Bkz: İsmet Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Pınar Yayınları, İstanbul: 1992. Bunun yanı sıra, II. Abdülhamid'e atfedilen bir diğer hatırat nüshası için bkz: Sultan Abdülhamit, *Siyâsî Hatıratım*, (Haz. H. Salih Can), Dergâh Yayınları, İstanbul: 1987.

³ Süleyman Nazif, *Bir Abdülhamid Müdâfaanâmesi – Hatırat-ı Sultan Abdülhamid-i Sâni*, (Haz. Mustafa Gündüz), Lotus Yayınevi, Ankara: 2007, s. 9.

⁴ Ali Birinci, “Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri Meselesi”, *Divân İlmî Araştırmalar*, S.19, Y.10, İstanbul: 2005/2, s. 192-193.

⁵ Alâeddin Yalçinkaya, *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Notları*, Sebil Yayınları, İstanbul: 1996, s. 35-38.

⁶ II. Abdülhamid'in hatıra, fikir ve düşünceleri ile ilgili şu eserlere de bakılabilir: Sultan II. Abdulhamid Han, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, (Haz. A. Alâaddin Çetin, Ramazan Yıldız), Çığır Yayınları, İstanbul: 1976; Mehmed Hocaoglu, *II. Abdülhamid'in Muhtıraları (Belgeler)*, Kamer Yayınları, İstanbul: 1998.

Kütüphanesi, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi, Bayezid Devlet Kütüphanesi, Beylerbeyi Sarayı yetkilileri ve personeli ile yayınlanmasındaki katkılarından dolayı Ötüken Yayınevi'ne teşekkürlerimi sunarım. Bunun yanı sıra, çalışmanın hazırlanması esnasında büyük destek ve yardımlarını gördüğüm Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu, Prof. Dr. Cezmi Eraslan ve Doç Dr. Bülent Bakar'a teşekkür ve minnettarlığımı sunarım. Bununla birlikte, çalışma üzerinde olabilecek bütün yanlışlık ve eksikliklerin sorumluluğunun tarafıma ait olduğunu da belirtmek isterim.

Aydın Çakmak
İstanbul, 2014

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.r.	Adı geçen risâle
a.g.y.	Adı geçen yazı
ATAM	Atatürk Araştırma Merkezi
B. N.	Belge Numarası
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
D.	Dosya
Fhr.	Fihrist
G. N.	Gömlek Numarası
Haz.	Hazırlayan
K.	Kısım
Kls.	Klasör
Kol. K.	Koleksiyon Kodu
Krş.	Karşılaştır
K. N.	Kutu Numarası
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
s.	Sayfa
S.	Sayı
Sad.	Sadeleştiren
Sr.	Sıra
Tar.	Tarih
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan[lar]
Y.	Yıl

GİRİŞ

XIX. YÜZYILIN başlamasıyla birlikte en uzun yüzyıl olarak nitelenen bir döneme adım atan Osmanlı Devleti, varlığını devam ettirme mücadelesi verdiği yıllarda, Tanzimat ve Islahat Fermanı başta olmak üzere, birçok ıslahat girişimini uygulamaya koymuştur.¹ Ancak yapılan yeniliklerden istenilen verimin alınamaması ve karışıklıkların giderek artması, devletin farklı bir yapı ve düşünce ile yönetilmesi gerektiğini dile getiren bir hareketin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Nitekim Genç [Yeni] Osmanlılar Cemiyeti adıyla beliren söz konusu hareket, ülkenin anayasa ve meclis çatısı altında yönetilmesi sayesinde gerileme veya yıkılmaktan kurtarılabilceği düşüncesini savunmuştur.²

Öncülüğünü Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi'nin yaptığı cemiyet, yurtiçi ve dışından yaptığı mücadeleyle her geçen gün etkisini daha da arttırmaya başlarken cemiyetin çalışmalarına Veliahd Murad Efendi, Midhat Paşa, Mütercim Rüşdü Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Süleyman Paşa gibi şahsiyetler de destek vermişlerdir. Nihâyetinde adı geçen cemiyetin gerçekleştirdiği faaliyetler neticesinde Sultan Abdülaziz tahttan indirilmiş ve yerine, cemiyete taraftar olan V. Murad padişah olmuştur.

---

¹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınevi, İstanbul: 2005, s. 13.

² Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, (Haz. Şemsettin Kutlu), C.1, Hürriyet Yayınları, İstanbul: 1973, s. 60-68.

Fakat kısa bir süre içinde V. Murad'ın aklî sorunları olduğunun anlaşılması üzerine O'nun yerine, kendisiyle yapılan görüşmeler sonucu Meşrûtiyet'i ilan edeceğini vaad eden, II. Abdülhamid (1842-1918) tahta geçmiştir.³

Yapı, karakter ve davranış itibariyle kendisinden önceki padişahlardan farklı olacağı daha şehzâdeliğinden belli olan II. Abdülhamid, Batı uygarlığının bilim, teknik ve kültürel alanlardaki bazı yönlerinin kabulüne taraftar olmasına rağmen alafrangalığa karşı bir karakteri de vardır. Şehzâdeliğinden itibaren malî konulara ilgili ve maddî anlamda tutumlu olmuş ve birçok hanedan üyesinin borç içinde yaşadığı günlerde parasını yaptığı yatırımlarla değerlendirmeye yoluna gitmiştir. Batı ve Doğu medeniyetlerine ait önemli hocalardan dersler alan Hakan, aynı zamanda sporcu, şair, ressam, silahşor ve marangoz ustasıdır. Batının müziğini, tiyatrosunu ve edebiyatını sevmesine karşın Müslüman, Türk ve Osmanlı diye nitelenebilecek üç özelliği de bünyesinde toplamıştır.⁴

Titiz bir yapıya ve kuvvetli bir hafızaya sahip olan Sultan Abdülhamid esmer tenli, kartal burunlu, hafif eğik ve orta boylu bir kişi olarak tarif edilir.⁵ Sabahları erken kalkıp soğuk su altında banyo alan Hakan bunun ardından hafif bir kahvaltı yapardı. Daha sonra bahçe, marangozhane, müze, kütüphane ve silahhanede meşgul olur; öğle yemeği ve uykusunun ardından çalışma odasına geçerek,

³ Ahmed Saib, *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*, Hindiye Matbaası 1326/1910, s. 9-12.

⁴ Yılmaz Öztuna, *II. Abdülhamid Zamânı ve Şahsiyeti*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul: 2008, s. 18-20. II. Abdülhamid'in, şehzâdelik ve hükümdarlık dönemlerine ait iki resmi için bkz: *Ek 1*.

⁵ Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı- Hayat-ı Husûsîyye ve Siyâşîyyesi*, C.2, Kitabhâne-i İslâm ve Askerî-İbrahim Hilmi, İstanbul: 1327/1911, s. 412-413; Semih Mümtaz, "Sultan Hamidin Hususiyetleri", *Resimli Tarih Mecmuası*, S.7 (Temmuz), İstanbul: 1950, s. 244.

bazen sabahlara kadar süren bir şekilde, devlet işleri ile ilgilerdi.⁶

Hükümdarlığının ilk yılları, önemli siyâsî ve askerî olayların yaşandığı bir dönem olmuştur. Nitekim 23 Aralık 1876 günü ilan edilen Kanûn-ı Esâsî ve sonrasında açılan Meclis-i Umûmî ile birlikte Osmanlı Devleti, meşrûfî bir düzene adım atmıştır. Ancak kısa bir süre sonra başlayan 93 Harbi esnasında, mecliste ortaya çıkan muhalefet ve unsurlar arasındaki husûmetin artması gibi sebeplerle meclisi tatil ederken Kanûn-ı Esâsî'yi de rafa kaldırmıştır. Söz konusu durumu Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları, Kıbrıs'ın İngiltere'ye ve Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan yönetimine bırakılmasının yanı sıra Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin kurulması, Mısır'ın İngilizler ve Tunus'un da Fransızlar tarafından işgali gibi olaylar takip etmiştir.

Tahttan indirilmiş iki padişahın ardından hükümdar olan II. Abdülhamid, kendisine karşı tertip edilen darbe girişimlerine de muhatap olmuştur.⁷ Bunun yanı sıra, hem hükümdarlığı sırasında yaşanan olaylar hem de çevresindeki kişilerin yaptığı tazyikler, zaten vehimli bir yapıya sahip olan hükümdarın yaşayış ve yönetim anlayışında olumsuz bir etki meydana getirmiştir.⁸ Bu ortamda, ülke

⁶ Ziya Erkins, "Abdülhamid'in Karakteri ve Hususî Hayatı", *Tarih Dünyası*, S.24 (Eylül), C.3, İstanbul: 1951, s. 1028.

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Ali Suâvi ve Çırağan Sarayı Vak'ası", *Belleten*, S.29, C.8, TTK, Ankara: 1944, s. 78-83; aynı yazar, "V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi", *Belleten*, S.30, C.8, TTK, Ankara: 1944, s. 272-278; aynı yazar, "Beşinci Murad İle Oğlu Salâhaddin Efendiyi Kaçırarak İçin Kadın Kıyafetinde Çırağana Girmek İsteyen Şahıslar", *Belleten*, S. 32, C.8, TTK, Ankara: 1944, s. 589-597.

⁸ [Tahsin Paşa], *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, (Haz. Ali Ergenekon), Boğaziçi Yayınları, İstanbul: 1990, s. 13; Ali Ekrem Bolayır, *Ali Ekrem Bolayır'ın Hâtıraları*, (Haz. Metin Kayahan Özgül),

içindeki her türlü olaydan haberdar olmak amacıyla, hafiyelik teşkilatını ve jurnalcılık anlayışını yaygınlaştıran Hakan, kendisine karşı oluşan veya oluşabilecek tüm muhalefet kaynaklarını önleme ve sindirme yoluna gitmiştir.⁹

Dış ilişkilerinde, devletlerarası rekabet ve görüş ayrılıklarını kullanmak suretiyle bir denge politikası izleyen II. Abdülhamid, özellikle hükümdarlığının son yıllarında, İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü savunma düşüncesini terk etmesinin de etkisiyle, Almanya'ya yakın bir siyaset izlemiştir.¹⁰ Bu siyasete bağlı olarak, üzerinde bulundurduğu bütün dünya Müslümanlarının halifesi olma gücünü kararlı ve dengeli bir şekilde kullanmış ve büyük devletlerin bütün dikkatini halifeliğin potansiyel gücüne çekmek istemiştir.¹¹ Aynı zamanda, Balkanlarda yaşayan topluluklar arasındaki menfaat çatışmaları ve anlaşmazlıklardan da yararlanarak zikrolunan toplulukların Osmanlı Devleti'ne karşı birleşmelerini önlemeye çalışmıştır.¹²

Kültür Bakanlığı, Ankara: 1991, s. 368-372; Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, (Haz. Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları, İstanbul: 2010, s. 81; Ahmet Reşit Rey (H. Nâzım), *Gördüklerim-Yaptıklarım (1890-1922)- Canlı Tarihler*, C.III, Türkiye Yayınevi, İstanbul: 1945, s. 4-9.

⁹ İsmail Müştak Mayakon, *Yıldızda Neler Gördüm?* Sertel Matbaası, İstanbul, b.t.y., s. 151-152.

¹⁰ Cevdet Küçük, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, Seha Neşriyat, İstanbul: 1992, s. 22; Erçüment Kuran, "II. Abdülhamid'in Büyük Devletlere Karşı Uyguladığı Siyasetin Esasları", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992) Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul: 1994, s. 144.

¹¹ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötügen Neşriyat, İstanbul: 1995, s. 391.

¹² Vahdettin Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, Yeditepe, İstanbul: 2011, s. 35.

II. Abdülhamid döneminin belki de en büyük başarısı, eğitim alanında kendisini göstermiştir. Zira bu dönemde, ülke genelindeki rüşdiyelerin sayısı iki yüz elliden altı yüze, idadilerin sayısı beşten yüz dörde ve Darü'l-muallimînlerin sayısı ise dörtten otuz ikiye çıkarılmış olup beş bine yakın da ibtidaî okul açılmıştır.¹³ Üstelik Hicaz Demiryolu, Şişli Etfâl Hastanesi, Darü'l-aceze, Bayezid Kütüphanesi, Sanayi-i Nefise Mektebi, Hukuk Mektebi, Baytar Mektebi, Ticaret Mektebi, Halkalı Ziraat Mektebi, Dârü'l-fünûn gibi birçok eğitim, sağlık, ulaşım ve sosyal yardım kurumu kurulmuş veya yeniden düzenlenmiştir.¹⁴

---

¹³ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara: 1999, s. 164.

¹⁴ Aydın Talay, *Eserleri ve Hizmetleriyle Sultan Abdülhamid*, Risale Yayınları, İstanbul: 1991, s. 142-159; Cezmi Eraslan, *Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid*, Nesil Yayınları, İstanbul: 1996, s. 153-154; Ziya Nur Aksun, *II. Abdülhamid Han*, (Yay. Haz. Erol Kılınç), Ötüken Neşriyat, İstanbul: 2010, s. 586.